

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-70-182>

УДК 338.48-6:332.1

РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

DEVELOPMENT OF TOURISM CLUSTERS AS A STRATEGIC DIRECTION OF REGIONAL POLICY

Голод Андрій Петрович

доктор економічних наук, професор,
Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9022-3475>

Крижанівський Тарас Ярославович

аспірант,
Львівський університет бізнесу та права
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8483-4789>

Дудаш Олександр Іванович

аспірант,
Львівський університет бізнесу та права
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2738-3131>

Holod Andrii

Ivan Boberskyi Lviv State University of Physical Culture

Kryzhanivskyi Taras, Dudash Oleksandr

Lviv University of Business and Law

У статті розглянуто розвиток туристичних кластерів як стратегічний напрям регіональної політики, зокрема на прикладі України. Визначено роль кластеризації у підвищенні конкурентоспроможності регіональних туристичних систем, сприянні економічному зростанню, розвитку інфраструктури та формуванні соціального капіталу. Окреслено основні принципи кластероутворення: інтегративність, системність, ресурсорієнтованість, соціалізацію та самоорганізацію. Проаналізовано етапи розвитку туристичних кластерів, особливості їх функціонування в умовах воєнного стану в Україні та перспективи подальшого розвитку. Досвід туристичного кластера Львівщини розглянуто як приклад адаптації індустрії туризму та гостинності до сучасних викликів. Акцентовано увагу на важливості безпекового чинника у розвитку туристичних кластерів в регіонах України.

Ключові слова: туристичний кластер, регіональна політика, конкурентоспроможність, кластеризація, економічний розвиток, інфраструктура, соціальний капітал.

The article explores the development of tourism clusters as a strategic direction of regional policy. The relevance of the study is determined by the increasing role of tourism in regional economic development, job creation, infrastructure modernization, and socio-cultural progress. However, the effectiveness of the tourism industry largely depends on its ability to adapt to modern challenges, including global competition, technological advancements, and crisis phenomena. The cluster approach is considered an effective tool for enhancing the competitiveness of regional tourism systems by fostering collaboration among enterprises, optimizing resource utilization, and stimulating innovation. The study applies a combination of qualitative and quantitative research methods, including comparative analysis, systematization, and structural-functional assessment. A systematic approach is used to evaluate the integration of tourism clusters within regional economies, while expert assessment helps identify key factors influencing their development. The research also employs case study analysis to examine the practical implementation of tourism cluster models in various regions, particularly under conditions of external instability. The findings highlight the fundamental principles of tourism cluster formation, including integrative development, systemic organization, resource orientation, socialization, and self-organization. The research identifies seven key stages in the lifecycle of a tourism cluster, from the initial emergence of tourism potential to the establishment of inter-cluster networks. Special attention is given to the challenges faced by tourism clusters in times of economic

and security crises, particularly in Ukraine. The study reveals that despite significant disruptions, certain tourism clusters remain operational and continue to adapt through diversification, digital transformation, and strengthened collaboration between public and private stakeholders. The case of the Lviv tourism cluster exemplifies an adaptive model that can be replicated in other regions, demonstrating resilience and flexibility in crisis management. The practical significance of the study lies in its recommendations for policymakers and business stakeholders regarding the optimization of tourism cluster development. The research provides a framework for integrating tourism clusters into regional development strategies, emphasizing the importance of innovation, sustainability, and multi-sectoral cooperation. The findings can be applied to improve regional tourism management, strengthen international competitiveness, and foster economic resilience in volatile environments.

Keywords: tourism cluster, regional policy, competitiveness, clustering, economic development, infrastructure, social capital.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та економічної інтеграції туризм стає важливим чинником соціально-економічного розвитку регіонів. Він не лише сприяє створенню нових робочих місць і залученню інвестицій, але й виступає каталізатором розвитку інфраструктури, збереження культурної спадщини та покращення якості життя населення. Проте ефективність туристичної галузі залежить від здатності регіонів адаптуватися до сучасних викликів, таких як зростання конкуренції на міжнародному ринку, технологічні зміни, кризові явища, а також необхідність дотримання принципів сталого розвитку.

Одним із ключових механізмів регіональної політики у сфері туризму є формування кластерів. Кластерний підхід дозволяє об'єднати підприємства, організації та інституції, які працюють у сфері туризму, задля створення синергії та підвищення конкурентоспроможності регіону. Туристичні кластери сприяють оптимізації використання ресурсів, впровадженню інновацій, а також формуванню сприятливого середовища для розвитку підприємництва. Незважаючи на значний потенціал, кластерний підхід у сфері туризму досі недостатньо використовувався в регіональній політиці України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях туристичні кластери аналізуються як інноваційна форма просторової організації економічної діяльності, здатна забезпечити синергійний ефект у регіональному розвитку. Основоположником кластерної теорії вважається М. Портер (1990), який визначив кластер як «групу взаємозалежних компаній, постачальників, суміжних галузей та спеціалізованих інституцій, зосереджених у певній географічній місцевості, що конкурують, але водночас співпрацюють» [3]. Його концепція стала основою для подальших досліджень у сфері регіонального розвитку, зокрема у туризмі.

Сучасні зарубіжні науковці (М. Benі, М. Cury, С. Estevão, J. Ferreira та ін.) акцентують увагу на тому, що кластеризація туризму сприяє не лише економічному зростанню, а й розвитку соціального капіталу. Вони підкреслюють роль кластерів у формуванні локальних ринків праці, обміні знаннями та стимулюванні інновацій, наголошуючи на важливості стратегічного планування у процесі формування туристичних кластерів, що дозволяє забезпечити узгодженість між їх учасниками та максимізувати ефективність використання ресурсів [8; 9].

Українські вчені також активно досліджують проблему кластеризації у туризмі. Зокрема, Ю. Тимчишин-Чемерис (2015) акцентує увагу на перевагах кластерного підходу, таких як ефект масштабу, зменшення витрат завдяки спільному використанню інфраструктури та підвищення якості туристичних послуг. Вона також зазначає, що кластеризація створює умови для інтеграції туризму з іншими галузями економіки, такими як культура, транспорт та освіта [5]. Аналізу ролі туристичних кластерів як інноваційного інструмента підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі присвячені дослідження М. Семенової (2019) [4].

Питанням становлення на розвитку кластерної моделі індустрії туризму та гостинності, зокрема в Україні, присвячені і наші попередні дослідження [2]. Водночас, варто зауважити, що умови функціонування регіональних туристичних систем України під впливом передусім без пекових чинників суттєво і динамічно змінюються, що вимагає перегляду і вдосконалення наявних науково-практичних підходів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Узагальнюючи, слід зазначити, що література з проблеми кластеризації туризму демонструє широкий спектр досліджень, які охоплюють як теоре-

тичні аспекти, так і практичні підходи до формування кластерів. Водночас, недостатня увага приділяється досвіду України у цьому контексті, що робить актуальним подальше вивчення впровадження кластерної моделі у регіональній туристичній політиці нашої держави.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Ця стаття має на меті на основі узагальнення та аналізу наявного науково-практичного досвіду обґрунтувати передумови, засади та етапи розвитку туристичних кластерів, акцентуючи увагу на специфіці їх функціонування в умовах війни в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні процеси економічної інтеграції нерозривно пов'язані з активним впровадженням інновацій та їх інституціоналізацією у вигляді різних просторових утворень. Інновації у сфері туризму поділяються на кілька основних типів: продуктові, технологічні, організаційно-управлінські та сервісні. Однією з найперспективніших організаційно-управлінських інновацій є створення інноваційних кластерів – об'єднань підприємств та організацій, що працюють у споріднених сферах бізнесу й мають спільні економічні інтереси, об'єднані за територіальною ознакою.

Кластери можуть існувати як у вигляді традиційних економічних центрів, так і у формі екстериторіальних структур, зокрема ІТ-кластерів чи транскордонних кластерних об'єднань. У територіальному вимірі вони можуть охоплювати як окремі міста та регіони, так і ширші міжрегіональні простори.

Формування туристичних кластерів сприяє підвищенню ефективності діяльності їх учасників. Вони характеризуються наявністю інноваційного ядра, яке розвивається завдяки інвестиціям та включає інформаційну, науково-технічну, програмно-цільову інфраструктуру, а також венчурний бізнес. Кластерний підхід, на наш погляд, є ефективним інструментом підвищення економічної результативності туристичного бізнесу на регіональному рівні. Це досягається через розвиток і модернізацію рекреаційно-туристичної інфраструктури, створення туристичних продуктів, організацію туристичних дестинацій із дотриманням принципів екологічної безпеки та підвищенням якості наданих послуг [1].

Основна мета кластерного підходу в регіональній туристичній політиці полягає у підвищенні продуктивності учасників об'єднання, посиленні конкурентоспроможності регіону та забезпеченні його інтеграції у світову еко-

номіку, зокрема в контексті розвитку світової індустрії туризму та гостинності.

У процесі розвитку і модернізації регіональних туристичних систем важливим аспектом є дотримання таких ключових принципів формування туристичних кластерів, що забезпечують їхню ефективність і сталий розвиток.

1. Інтегративність. Передбачає поєднання рекреаційно-туристичних видів діяльності з різними секторами сфери послуг. Формування туристичного кластера сприяє консолідації закладів культури, роздрібною торгівлі, індустрії розваг, побутового обслуговування, освіти та науково-дослідних установ. Важливим аспектом є активізація розвитку транспортної інфраструктури та зміни в системі розселення. Завдяки багатовекторному впливу туристична діяльність у межах кластера має високий мультиплікативний ефект, що забезпечує його стратегічне значення в регіональному розвитку.

2. Системність. Відображає необхідність формування комплексних внутрішніх та зовнішніх зв'язків між учасниками туристичних кластерів. Системність їх функціонування є багатовимірною: вона проявляється у стратегічному управлінні, територіальній структурі та інтеграції в існуючу систему розселення й транспортну інфраструктуру регіону. Просторовий аспект цього принципу визначає локалізацію кластерів у межах регіональної соціально-економічної системи, а часовий – послідовність стадій їхнього розвитку, що характеризує кластероутворення як динамічний процес.

3. Ресурсорієнтованість. Туристичні кластери формуються виключно на основі територіально зосереджених туристичних ресурсів та об'єктів. На відміну від окремих туристичних підприємств, які можуть діяти незалежно від конкретних дестинацій і бути прив'язаними до системи розселення, туристичний кластер обов'язково повинен включати об'єкти, що мають високу туристичну привабливість. Вони слугують базисом для його подальшого розвитку та конкурентних переваг на ринку туристичних послуг.

4. Соціалізація. Функціонування туристичних кластерів має виражений соціальний аспект, оскільки їхньою основною метою є забезпечення максимального рівня задоволення потреб туристів та одночасне підвищення якості життя місцевого населення. Туризм слід розглядати насамперед як соціальне явище, що має економічний вимір, а не навпаки. Таким чином, розвиток туристичних

кластерів повинен базуватися на соціальній відповідальності, з урахуванням інтересів громади, що сприяє сталому розвитку територій.

5. Самоорганізація. Туристичне кластероутворення, як і аналогічні процеси у сфері послуг, нерідко відбувається природним шляхом відповідно до принципів синергетики. Важливість синергійного розвитку кластера особливо проявляється на початкових етапах його становлення, до моменту офіційної інституціоналізації дестинації. Спонтанне формування кластерів є характерним для територій із високим рівнем туристичної привабливості, а також для регіонів з високою густотою населення, що сприяє активному обміну ресурсами та інформацією між учасниками кластера.

Таким чином, дотримання цих принципів у процесі кластероутворення сприяє сталому розвитку регіональних туристичних систем, підвищує їхню конкурентоспроможність та сприяє комплексному соціально-економічному розвитку регіонів.

Згідно з основними положеннями концепції регіональних туристичних систем [1], процес розвитку туристичного кластера проходить через сім ключових етапів.

1. Початковий. На цьому етапі існують лише потенційні туристичні ресурси та об'єкти, проте туристична діяльність фактично відсутня.

2. Інформаційний. Внаслідок обміну інформацією між місцевими мешканцями та зовнішніми спільнотами формується перше уявлення про туристичний потенціал регіону. Це сприяє підвищенню його привабливості, а також появі перших відвідувачів.

3. Організаційний. На цьому етапі відбувається зростання зацікавленості туристів у відвідуванні території. Розпочинається організоване використання туристичних ресурсів шляхом включення їх до екскурсійних маршрутів та групових турів, які пропонуються туристичними компаніями.

4. Інфраструктурний. Відповідно до зростаючого попиту починається створення необхідної туристичної інфраструктури, зокрема готелів, ресторанів, транспортних вузлів та об'єктів дозвілля. В результаті територія поступово набуває статусу повноцінної туристичної дестинації.

5. Інституціоналізація. На базі сформованої дестинації створюються організації або управлінські структури, які координують туристичну діяльність, забезпечуючи її ефективне функціонування та розвиток.

6. Кластеризація. На цьому етапі відбувається залучення підприємств інших секторів економіки, таких як освіта, наука, промисловість і сільське господарство, до процесів розвитку туристичної сфери. Також розробляються стратегічні документи, які визначають напрямки розвитку кластера на регіональному та національному рівнях.

7. Формування мережевих зв'язків. На фінальному етапі кластер інтегрується у ширшу мережу туристичних об'єднань, як у межах регіональної туристичної системи, так і на міжнародному рівні. Відбувається розвиток партнерських відносин з іншими кластерами та реалізацію транскордонних проєктів.

Загалом, саме взаємодія між кількома туристичними кластерами забезпечує найбільшу ефективність регіональної туристичної системи. Переважання кластерів, які перебувають на завершальних етапах розвитку, свідчить про високий рівень розвитку регіональної туристичної системи та її оптимальну адаптацію до сучасних викликів.

В останні десятиліття в Україні функціонує низка туристичних кластерів, зокрема в Хмельницькій, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Київській, Львівській та інших областях. Окрім уже сформованих кластерів, було розроблено значну кількість проєктів із їх створення, проте з 2014 року, під впливом несприятливих зовнішніх чинників, процеси кластеризації поступово сповільнилися або були призупинені. Критичним для розвитку регіональних туристичних систем України став початок 2022 року, коли під впливом повномасштабної воєнної агресії, рівень безпеки туризму на всій території держави знизився до критичних значень.

Під час повномасштабної війни туристична сфера зазнала значних трансформацій, зумовлених як безпековими викликами, так й економічною нестабільністю та зміною попиту на туристичні послуги. Незважаючи на складні умови, за результатами проведених досліджень [6], галузь демонструє певні тенденції, які свідчать про її адаптацію до сучасних реалій.

Однією з ключових змін стала переорієнтація на внутрішній туризм, адже в умовах обмежених можливостей для міжнародних подорожей українці частіше подорожують у межах країни, віддаючи перевагу відносно безпечним регіонам, таким як Закарпаття, Львівська та Івано-Франківська області. Водночас зростає інтерес до так званого військового туризму – відвідування місць, пов'язаних

із подіями війни, зокрема музеїв, меморіалів та інших об'єктів, що документують сучасні воєнні реалії. Це сприяє формуванню національної пам'яті та привертає увагу як українських, так і іноземних відвідувачів.

Важливою тенденцією є використання туризму як інструменту підтримки економіки та громад. Туристичні ініціативи активно залучаються до допомоги внутрішньо переміщеним особам, створюючи нові робочі місця та підтримуючи економіку регіонів. Деякі туристичні об'єкти, такі як готелі та бази відпочинку, були перепрофільовані під житло для біженців та гуманітарні хаби. Також зростає популярність екологічного та сільського туризму, оскільки українці все частіше обирають відпочинок у природних зонах, на екологічних фермах та в сільській місцевості, де можна уникнути загроз, пов'язаних із воєнними діями.

Ще однією особливістю розвитку туризму в умовах війни є поєднання подорожей із волонтерською діяльністю. Багато людей долучаються до волонтерських ініціатив, допомагаючи місцевим громадам, відновлюючи зруйновані об'єкти або підтримуючи військових. Крім того, зростає роль цифрових технологій у туристичній сфері: туристичні компанії та регіони активніше використовують онлайн-платформи для популяризації своїх послуг, пропонують віртуальні екскурсії та вдосконалюють цифрові інструменти для бронювання та організації подорожей.

Важливим фактором підтримки галузі залишається міжнародна допомога. Попри війну, міжнародні організації та європейські партнери продовжують інвестувати у розвиток українського туризму через грантові програми, спрямовані на збереження культурної спадщини, розвиток екотуризму та підтримку місцевих ініціатив.

Таким чином, туристична сфера України продовжує функціонувати, адаптуючись до нових реалій. Вона переорієнтовується на внутрішній ринок, соціальні ініціативи та цифровізацію, зберігаючи свою важливу роль у підтримці економіки та національної ідентичності.

Станом на кінець 2024 року в Україні продовжують функціонувати та розвиватися кілька туристичних кластерів, які адаптуються до сучасних викликів та сприяють розвитку регіонального туризму. Серед таких об'єднань варто передусім згадати Туристичний кластер Львівщини, який було створено на початку 2022 року дев'ятьма суб'єктами господарювання в туристичній галузі. Його

метою є об'єднання зусиль для спільної промоції регіону, залучення туристів та підтримки суб'єктів господарювання. Після тимчасової призупинки діяльності через повномасштабне вторгнення, у липні 2024 року кластер відновив свою роботу, обрав нове керівництво та розпочав реалізацію проєктів, спрямованих на розвиток туристичної інфраструктури та промоцію Львівщини [7].

До складу кластера входять представники різних сегментів туристичної індустрії, включаючи готельний бізнес, ресторанный сектор, туристичні агентства, культурні установи та інші організації, пов'язані з туризмом. Це дозволяє забезпечити комплексний підхід до розвитку туризму в регіоні та створити синергію між різними учасниками ринку.

Особливістю функціонування туристичного кластера Львівщини є тісна співпраця між приватним сектором, органами місцевої влади та громадськими організаціями, що сприяє ефективній координації дій, обміну інформацією та ресурсами, а також спільному вирішенню проблем і викликів, що стоять перед туристичною галуззю регіону.

Кластер активно працює над промоцією Львівщини як привабливого туристичного напрямку, організовуючи та підтримуючи різноманітні заходи, фестивалі, виставки та інші події, які сприяють залученню туристів. Також він займається розвитком туристичної інфраструктури, покращенням якості послуг та впровадженням інновацій у сфері туризму. Завдяки діяльності туристичного кластера Львівщина зміцнює свої позиції на туристичній карті України та світу, підвищуючи конкурентоспроможність регіону та сприяючи його сталому розвитку.

Досвід розвитку туристичних кластерів у Львівській області в кризових умовах варто запозичити й іншим регіонам України, де спостерігається відносно сприятлива безпекова ситуація.

Висновки. Отже, розвиток туристичних кластерів є одним із ключових механізмів підвищення конкурентоспроможності регіональних туристичних систем. Кластерний підхід сприяє ефективному використанню ресурсів, активізації інноваційних процесів, розширенню взаємодії між різними секторами економіки та створенню умов для сталого розвитку регіонів.

Встановлено, що туристичні кластери відіграють важливу роль у регіональній політиці, оскільки забезпечують не лише економічні вигоди, а й позитивно впливають на соціальну

та культурну сферу. Вони сприяють створенню робочих місць, розвитку інфраструктури, підвищенню рівня туристичних послуг та збереженню культурної спадщини.

Визначено основні принципи формування та функціонування туристичних кластерів, серед яких інтегративність, системність, ресурсорієнтованість, соціалізація та самоорганізація. Дотримання цих принципів сприяє гармонійному розвитку туристичної індустрії та підвищенню її привабливості на національному та міжнародному рівнях.

Аналіз розвитку туристичних кластерів в Україні засвідчив їхню адаптивність до кризових умов. Незважаючи на виклики, спричинені війною, окремі туристичні об'єднання продовжують функціонувати, адаптуючись до

нових реалій. Особливо важливим є досвід туристичного кластера Львівщини, який відновив діяльність у 2024 році та став прикладом ефективної співпраці приватного сектору, місцевої влади та громадських організацій.

Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз механізмів державної підтримки туристичних кластерів, розробка інструментів їхньої інтеграції у світовий туристичний простір та вивчення можливостей цифрової трансформації регіональних туристичних систем.

Таким чином, туристичні кластери залишаються важливим інструментом регіональної політики, здатним сприяти економічному розвитку, соціальному добробуту та міжнародній конкурентоспроможності регіонів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голод А. Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування : монографія. Львів : ЛДУФК, 2017. 340 с.
2. Голод А. П., Іжевська О. П., Коркуна О. І. Кластерна модель розвитку індустрії гостинності регіону. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2019. Вип. 4(21). С. 375–380. URL: http://www.easterneurope-bm.in.ua/journal/21_2019/60.pdf.
3. Портер М. Конкуренція : переклад з англ. Київ : Основи, 2001. 495 с.
4. Семенова М. В. Туристичний кластер як інноваційний інструмент підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі. *Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві* : матеріали II Інтернет-конф. (м. Харків, 29 листоп. 2019 р.). Харків, 2019. С. 167–172.
5. Тимчишин-Чемерис Ю. В. Туристичний кластер – форма розвитку та успіху туристичної діяльності регіону. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2015. Вип. 4. С. 44–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vanp_2015_4_8.
6. Туризм як інструмент відновлення України. *Ukrainer*. 2023. URL: <https://www.ukrainer.net/turyzm-vidnovlennia>
7. Туристичний кластер Львівщини відновлює свою діяльність. Львівська обласна державна адміністрація. 2024. URL: <https://loda.gov.ua/news/110191>
8. Beni M. C., Cury M. J. F. Bases territoriais e redes do cluster de turismo. Barueri : Manole, 2012. 594 p.
9. Estevão C., Ferreira J. The tourism clusters role in regional development : presenting a competitiveness conceptual model. *Tourism Destination : Development and Branding, Conference proceedings* (Eilat, 14–17 of October). 2009. P. 127–139.

REFERENCES:

1. Holod A. (2017). Bezpeka rehionalnykh turystychnykh system: teoriia, metodolohiia ta problemy harantuvannia [Security of regional tourism systems: theory, methodology, and guarantee issues]. Lviv: LDUFK. (in Ukrainian).
2. Holod A. P., Izhevskaya O. P., Korkuna O. I. (2019). Klasterna model rozvytku industrii hostynnosti rehionu [Cluster model of the hospitality industry development in the region]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia – Eastern Europe: Economy, Business and Management*, no. 4(21), pp. 375–380. Available at: http://www.easterneurope-bm.in.ua/journal/21_2019/60.pdf. (in Ukrainian).
3. Porter M. (2001). Konkurentsiia [Competition]. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian).
4. Semenova M. V. (2019). Turyistychnyi klaster yak innovatsiinyi instrument pidvyshchennia konkurentospro-mozhnosti turyistychnoyi haluzi [Tourism cluster as an innovative tool for increasing tourism industry competitiveness]. *Suchasni problemy rozvytku prava ta ekonomiky v innovatsiynomu suspilstvi – Modern Problems of Law and Economy Development in the Innovation Society: Conference Proceedings* (Kharkiv, November 29, 2019), pp. 167–172. (in Ukrainian).

5. Tymchyshyn-Chemerys Yu. V. (2015). Turyistychnyi klaster – forma rozvytku ta uspikhu turyistychnoyi diialnosti rehionu [Tourism cluster as a form of regional tourism activity development and success]. *Visnyk ahrarnoi nauky Prychornomia – Bulletin of Agrarian Science of the Black Sea Region*, no. 4, pp. 44–57. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vanp_2015_4_8.
6. Turyzm yak instrument vidnovlennia Ukrainy [Tourism as a tool for Ukraine's recovery]. (2023). Ukrainer. Available at: <https://www.ukrainer.net/turyzm-vidnovlennia/>.
7. Turyistychnyi klaster Lvivshchyny vidnovliuie svoiu diialnist [The tourism cluster of Lviv region resumes its activities]. (2024). Lvivska oblasna derzhavna administratsiia – Lviv Regional State Administration. Available at: <https://loda.gov.ua/news/110191>.
8. Beni M. C., Cury M. J. F. (2012). Bases territoriais e redes do cluster de turismo [Territorial bases and networks of the tourism cluster]. Barueri: Manole. (in Portuguese).
9. Estevão C., Ferreira J. (2009). The tourism clusters role in regional development: presenting a competitiveness conceptual model. *Tourism Destination: Development and Branding*, Conference proceedings (Eilat, October 14–17), pp. 127–139.